

Az Őszirózsás forradalom közben

Hatos Pál: *Az elátkozott köztársaság. Az 1918-as összeomlás és forradalom története*

Bp., 2018, Jaffa

Németh László kései esszéjében, a *Reneszánsz Olaszországban* egy angol történész Firenzéről szóló könyvéről elmélkedett. Ennek kapcsán igen pontosan rajzolta meg hajdani, nagy vitapartnere portréját: „Szerzője azok közé a sokoldalú enciklopédikus készültségű történészek közé tartozik, akiknek ha nem is szándékában, de módszerében a mi Szekfűnk is példája lehet: mint gazdaságtörténész jó képet ad a firenzei posztókereskedelem, textilipar fejlődéséről, banküzleteiről, a kezdődő kapitalizmus fellendüléséről és válságáról, mint szociológus józan lényeglátással emeli ki az oligarchák vezetői firenzei »demokráciát« a mai fogalmi rávetítésekből mint művészet-történész meggyőző szakmaisággal magyarázza el, hogy készültek s mint vedlettek fakóvá Giotto freskói, s milyen tanulmányok után, milyen statikával rakta ki Brunelleschi a Sta Maria di Fiore – a reneszánsz építészetben úttörő példává vált – kupoláját.”¹ E sorok természetesen lehetőséget kínálnak arra is, hogy új utakon induljunk el Németh László és Szekfű Gyula hallatlanul izgalmas és fontos kapcsolattörténetének kibontásában, ám most mégsem ezt teszem. Azért nem, mert a fenti leírás tökéletesen megáll Hatos Pál legújabb, nagyszabású monográfiájára, amely szekfűi eleganciával és tájékozottsággal megírt Németh László-i vállalkozás.

Sokan és joggal méltatták már e kötetet, elsősorban arra összpontosítva, ami az események centenáriuma és a róluk szóló emlékezetpolitikai viták kapcsán aktuálisnak számít: Tisza István halála, a hadsereg összeomlása, Károlyi Mihály felelőssége, a polgári radikálisok útja, a Tanácsköztársaság előkészítése. Ezek a szempontok teljes joggal kerültek a könyvről szóló kritikák, szemlék, recenziók középpontjába, és a szerzővel készült beszélgetésekben is elsőrendűen ezekről az eseményekről és személyiségekről forgott a szó. Éppen ezért nem ebből az irányból szeretnék közelíteni a műhöz, hanem kicsit talán mélyebbre ásva, Hatos Pál mögöttes szándékait, céljait szeretném kitapogatni. S szót ejteni néhány, talán kevésbé felsejelő, ám töprengésre érdemes szempontról. Ezt azért tartom indokoltnak, mert nem csupán egy rendkívül átgondolt, míves igényességgel megírt, jól strukturált, a művelt nagyközönséget (ha létezik még ez a régi-módi kategória) megcélzó kötetéről van szó, hanem a magyar történetírás egyik lehetséges megújulási módjáról.

Talán nem tiszteletlenség azt írni, hogy nem pályakezdő, hanem a legjobb történész életkorban, a negyvenen túl, ötvenhez közelebb álló szerzőről van szó. Hatos Pál nevét a szűkebb szakmai közönség jól ismerte Szekfűről, Tiszáról, a honi református hagyományról, vagy tágabban véve a magyar művelődés hagyományairól írott tanulmányai révén. Ám talán még a szélesebb szakmai közeg, annak a bizonyos történész céhnek tagjai is akkor jegyzték meg a nevét, amikor három éve napvilágot látott Ravasz Lászlóról szóló

1 Németh László: *Reneszánsz Olaszország. Uő.: Utolsó széttekintés.* Bp., 1980, Magvető–Szépirodalmi, 288.

kitűnő életrajza.² Bár a szerző tanított az ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszékén, mégis pályafutása nagyobbik részét az egyetemi igazgatás és a hazai kultúrdiplomácia szolgálatában töltötte el, s ennek végeztével a Kaposvári Egyetem művészeti karán kamatoztatta képességeit. Kicsit tehát kívül állt a klasszikus egyetemi-akadémiai világon, ennek törvényszerű hátrányaival és ugyanakkor kötöttségeitől mentesen. Azt hiszem ez is magyarázhatja, hogy új szemlélettel közelített a tárgyalt problémakörhöz. Másrészt csendben, szinte visszafogottan szívta magába azt a ma már valószínűtlen klasszikus műveltséget, amely minden kiemelkedő történeti pálya sine qua nonja, és közben folyamatosan csiszolta, fényesítette történetírói stílusát is.

Hatos Pál könyvének legfontosabb része éppen ezért az az alig 10 lapnyi – mondjuk így – bevezetés vagy *ars poetica*, netán történetírói útmutatás, amelynek az alábbi címet adta: „Vesztes ügyek és vélt árulók – hosszú bevezetés a történelem szédületéről, amelyben a szerző nem áll se jobbra, se balra.” Számomra az itt megfogalmazott gondolati rendszer a kötet szövetének legértékesebb darabja. Rögtön erős állítással indít a szerző: a modern magyar történelem 1918. október 31-én kezdődik, az őszirózsás forradalom győzelmével és Tisza István meggyilkolásával. Meggyőzően és szépen kifejti, hogy immár több mint száz éve lezáratlan, vitatott, feldolgozatlan s egyre halmozódó, örök múlt-jelenben élünk, s ez vezet 1918 őszének ma is fennálló, diametrálisan egymásnak feszülő értelmezéseihez. Jobboldalon a történelmi Magyarországot feladó, eláruló Károlyi képéhez, baloldalon az első magyar polgári demokratikus köztársaság mítoszához.

A fentiekből adódóan egyre nagyobb szakadék tátong az emlékezet és a történeti esemény között, s egyre inkább a kö-

vetkezmények, vagyis az utókor biztos tudása felől ítéljük meg a történeteket. Ennek következménye, ahogyan Hatos Pál hangsúlyozza, hogy „elsikkad a történeti valóság, a forradalom nagyon is *konkrét* szituációja, amelynek megértése csak az okok és nem pedig a következmények felől lehetséges”. 1918 ősze pedig hatványozottan ilyen történet volt, Illyés Gyula szavával élve hamar „Holt tengerré” vált, amelyet a résztvevők, a kortársak, az átélők szinte mindegyike felejteti, de legalábbis nagyon erősen torzítani kívánt. Ezzel a megközelítéssel akart szakítani Hatos Pál, de oly módon, hogy távolságot tartott a két meghatározó kortárs magyar történetírói hagyománytól. Alapos történet- és nyelvfilozófiai műveltségű szerzőként (figyeljük csak meg nagyon találó, helyükön levő megjegyzéseit Gadamertól, Goethé-től, Leszek Kolakowskitól, Paul Veyne-től vagy éppen Tony Judttól, esetleg Michael Löwy-től) tisztában van mindazzal, amit a bizonyos leegyszerűsítéssel a posztmodernnek nevezett irányzattól tanulni lehet és kell: nevezetesen a nyelv nem semleges, a múlt végleges és pontos felidézése nem lehetséges. Ugyanakkor óvakodik attól, hogy túlzásokba essék, és feladja a történetírói ábrázolás lehetőségét, tisztában van vele, hogy a szakma szabályait követve nagyon is sokat el lehet mondani a múltrol egy adott esemény kapcsán.

Másrészt Hatos Pál nem osztja azt a felvilágosodásból eredő, kissé rideg történetírói megközelítést sem, amelynek képviselői biztosak benne, hogy racionálisan feltárható, elmondható a történelem, megmagyarázhatók az egykori szereplők cselekedetei, s a közösségi és egyéni mítoszokkal nincs teendőnk, azok száműzendők a vizsgálat terepéről. Ahogyan mindezt Hatos megfogalmazza: „A történetíró nemcsak az emlékezet mítoszainak kritikusa áttekintésére hivatott, hanem jól teszi, ha az emlékezet elsorvadását is számon tartja. Az őszirózsás forradalom esetében ez azt jelenti, hogy vissza kell adnunk ennek a rövid korszaknak a gazdag történelmi éle-

2 Hatos Pál: *Szabadkőművesből református püspök*. Ravasz László élete. Bp., 2016, Jaffa.

tet.” Tovább fonván a fonalat, nagyon találóan mutat rá Hatos arra is, hogy a történelmi múlt egymással erősen rivalizáló, sőt egymást kizárni törekvő magyarázatai miben is hasonlítanak: a „racionális magyarázat és összeesküvő-mítosz egy töről fakad, abból a kiirthatatlan vágyból, hogy logikus értelmet tulajdonítsunk a megtörtént eseményeknek.”

Ám éppen ez az, amiben Hatos Pál nem hisz, pontosabban szólva tisztában van azzal, amit a szédület szóval, vagy éppen a döntéseméletből kölcsönzött hasonlattal: a mindenki által értelmetlennek tartott döntéseinkhez való makacs ragaszkodással jellemez. Vagyis az embert régen – csakúgy, mint ma – befolyásolják a rokon- és ellenszenvai, a haragja, a dühe, a reménykedése, az illúziói, egy szóval a szenvedélyei, s ezeket pontosan megfejteni nem, csupán láttatni tudja a történész. De ez nagyon is szükséges, hiszen a sokféle tapasztalat felidézése és bemutatása révén törhetünk ki a hivatalos emlékezeti kánokból.

A könyv törzsszövege öt nagy fejezetre tagolódik. Ezek részletes, aprólékos elemzésére nincsen mód, de ezt nem is tartom célszerűnek, hiszen akkor sok minden elveszne az olvasás közbeni felfedezés, szellemi rácsodálkozás izgalmából. Ezért elsősorban azokat a pontokat, állításokat szeretném kiemelni, amelyek az eddigi ismereteinket gyarapították, s egyben további kutatásokra ösztönözhetnek.

Az első fejezet „Az összeomlás társadalma” címet viseli, s ebben az 1914-es háborús lelkesedéstől az 1918 őszi mély apátiáig követi nyomon a szerző a magyar társadalomban lezajlott legfontosabb változásokat. Itt nem csupán a gazdasági dinamikára kell gondolnunk, hanem arra is, hogy „a háború társadalmi-mentális következményei is messze hatók voltak” (22). Először is sokat nyert anyagilag a háborús szállításokat, a fegyver- és élelmiszerellátást finanszírozó magántőke. A szerző többször hangsúlyozza az Osztrák–Magyar Monarchia s ezen belül a magyar kormányzat

liberalizmusát, amely többek között a gazdasági folyamatokba történő állami beavatkozástól való távolságtartásban nyilvánult meg. Bizony messze vagyunk a második világháború totális hadviselésétől, itt még az ellenzékben levő szociáldemokratáknak is jutott hely a közellátás biztosításában. Ez húsz év múlva teljességgel elképzelhetetlennek számított. Természetesen az emelkedő mezőgazdasági árból szépen profitáltak a nagybirtokosok és a módosabb magánparaszti gazdálkodói réteg is. Ugyanakkor a kis- és törpebirtokos parasztság vagy éppen a föld nélküli agrárproletáriátus hatalmas áldozatokat hozott: erőn felül adott a háború halottaiból és rokkantjaiból a színmagyar Tiszántúl, nem egy család rendkívüli módon elszegényedett, s közben még a nagyon csekély vigaszt jelentő politikai szabadságjogokból, így az általános szavazati jogból sem részesült. Ez a nivellálódás kiélezte a falusi társadalom módosabb és szegényebb rétegeinek viszonyát, s ennek hosszú távú, több évtizedre kiható következményei lettek. Hatos Pál ugyanakkor arra is felhívta a figyelmet Móricz Zsigmond riportjait hívva segítségül, hogy „a polgárosodás elé emelt gátak és az évszázados hagyományrendszer egy sajátos, számos vonásában szinte anarchikus politikai közömbösséggel jellemezhető paraszti univerzumot éltetett az első világháború végén is” (34).

A szociáldemokrácia profiljának megrajzolásakor ugyancsak feszegeti a megmerevedett kánon falait a szerző. Rámutat többek között a hazai legális munkásmozgalom konzervatív karakterére, arra, hogy német és osztrák minták nyomán a szavazati jog megszerzésére s voltaképpen a polgári társadalomba való beilleszkedésre koncentráltak. Ez tulajdonképpen előre vetíti a hazai kommunista és szocdem irányzat közötti törvénytörő konfliktust. Sajátos paradoxonként miközben – az egyébként kis létszámú – nagyipari munkásság valójában be kívánt tagolódni a polgári társadalomba, marxista műveltségű vezetői mélyeséges bizalmatlansággal vi-

seltettek a földbirtokra, tehát magántulajdonra vágyó paraszti törekvések iránt. Ez megmagyarázza hosszú távon a szociáldemokrata és a népi mozgalom közötti, igazából sohasem oldódó bizalmatlanságot is. Ezek a jellemvonások ma már feledésbe merültek, ahogyan a „baloldali polgárosodás 1900 és 1918 között követett” útja is (50). Még két momentumra szeretném felhívni a figyelmet a szociáldemokrácia kapcsán. Hatos Pál finoman elemzi azt a máig sokat emlegetett, a baloldalon árulásként értékelt tettet, hogy az SZDP némi hezitálás után felsorakozott a háború mellett. Ennek oka nem a morális alávalóság, hanem a társadalmi alap hiánya volt: egyszerűen nem voltak olyan munkástömegek, amelyekre támaszkodva érdemi pacifista politikát lehetett volna folytatni. Végezetül fontos megemlítenünk a Hatos által érezhető rokonszenvvel tárgyalt, mára ugyancsak az emlékezet rostáján kihulló Garami Ernő személyét, aki nem csupán a Tanácsköztársasággal került szembe, hanem józan világlátással bíró, okos munkásvezér is volt. Ugyanis éles szemmel felismerte, hogy a dualizmus korának magyarosodása, asszimilációja nem a nemzetiségi paraszti településterületen, hanem Budapest és az iparvidékek, bányatelepek üzemeiben, gyáraiban ment végbe.

A középosztály háborús elszegényedése a magyar emlékirat- és szépirodalom népszerű témája volt, azon egyszerű oknál fogva is, hogy a szerzők nagy része ebből a társadalmi rétegből származott, tehát személyes tapasztalatait örökíthette meg. Ebben az alfejezetben szó esik szó a köztisztviselőkről, a zsidóság nemzedékeiről és Prohászka Ottokárról is. Mintegy összegzőként állapítja meg Hatos a leszakadó középosztálybeliek politikaformáló jelentőségét, mivel ők „a háború utolsó éveiben jelentős tömegekben a jobb- és baloldali radikalizmusra egyaránt nyitottá váltak” (79).

Ettől kezdve inkább az eseménytörténet füzére adja az elbeszélés gerincét, természetesen bőségesen fűszerezve finom

társadalom-, művelődés- és gazdaságtörténeti megjegyzésekkel. Ezeket úgy helyezte el Hatos Pál, hogy egy-egy odavetett félmondatral egész mentalitástörténeti portrét kanyarított. Így például felidézi a Tisza István ellen tervezett első merényletet, amelyet 1917. május 23-án a kormányfő IV. Károly általi felmentése tett okafogyottá. A tett elkövetésére vállalkozni akaró Duczyńska Ilona visszaadta a pisztolyt barátjának, „idegösszeomlást kapott, és elutazott dzsentri rokonai zsenyei birtokára – mégiscsak egy Békássy lány volt az édesanyja” (90). Ennél szebben aligha lehetne érzékeltetni a romantikus, a történelmi középosztályból jött fiatal lány gondolkodásának sajátos ellentmondásait.

Természetesen nem csupán ilyen ironikus kitételek, hanem nagyon fontos állítások szinte szikár felskiccelése sem hiányzik a szövegből. Így például annak az alapvető ténynek a kimondása, hogy IV. Károly 1918. október 16-án tett, a Monarchiát föderális állammá átalakító nyilatkozatával „Magyarország szuverén hatalommá lépett elő, Ausztriával csupán perszonálunió kötötte össze. Leomlott a fal, amely az ún. 67-es politikát a 48-as követelésektől elválasztotta, megszűnt a létjogosultsága öt évtized terméketlen közjogi harcainak.” (101) A független magyar állam váratlan megszületése leginkább a magyar politikai elit tagjait érte készületlenül, hiányzott a folytatáshoz szükséges forgatókönyv, nem körvonalazódott semmilyen menetrend, itt válik igazán jogossá az, amit a szerző korábban a történelem szédületéről kifejtett.

S ha már szédület és felejtés, Hatos Pál könyve azért is lehet fontos a népi mozgalom örökségét ápoló folyóirat olvasóinak, mert elvisz minket az origóhoz. Nagyon jól sikerültnek tartom azt a fejezetet, melynek tartalmát így foglalta össze: „1918 novemberének első két hetében a 20. század legnagyobb méretű spontán paraszti forradalma bontakozott ki Magyarországon. Az egész országra kiterjedő mozgalmak a töredékesen fennmaradt ügyészi

jelentések szerint félezernél több települést érintettek, és óvatos becslések szerint is százezren felüli résztvevőt mozgathattak meg.” (173) A kortársak féltek ettől a formátlan, szenvedélyes, hol karneválra, hol bosszúra emlékeztető, lüktető paraszti forradalomtól, amely 1919 elejére lecsendesedett, talán elsősorban azért, mert a résztvevők a nagyon elkésett s igen hamar félbemaradt földreformra vártak. Ahogyan arra Hatos Pál is rávilágít: „A korszak »nagy félelmének« tárgya a parasztság ismeretlen, mélységben morajló valósága volt, ami kirajzolta a magyar jövő következő fél évszázadát, a parasztság elkerülhetetlen bevonását a nagypolitikába és belépését a kulturális kánonba: a népi mozgalom megszületését.” (206) Nehezen képzelhető el tehát népiség 1918 őszének kudarc nélkül, az elmaradt földosztás, a megrekedt paraszti polgárosodás, a cammogó társadalmi mobilitás tovább égő problémaként fűtötte a magyar társadalom testét, mintegy kikényszerítve egy új szellemi áramlat színre lépését.

Ha már korábban esett szó a szerző történetírói krédójáról, akkor azt is érdemes megemlíteni, hogyan foglal állást Hatos Pál a magyar történelemszemlélet nagy kérdésében: nevezetesen abban, hogy megszakíttasság vagy folytonosság jellemezi-e a magyar históriát. Nagyon szemléletes az, ahogyan a szerző ebbéli álláspontját kifejti: a markáns történeti változásokkal szemben az egyéni életutak folytonosságának látszólag evidens mivoltát hangsúlyozza. Nem is lehet ez másként, még ha oly sokszor szeretnénk is elfelejteni. Hiszen a Bethlen-kormányzat jeles minisztere, „Vass József még Horthy Miklós kormányzói beiktatására is abban a reverendában ment el, amelynek minőségi posztóját a Károlyi-kormány alsópapság részére nyújtott adományá fedezte...” (223).

Feltehetően az olvasókat vagy legalábbis a többségüket mégiscsak az érdekli, hogy miért vallott kudarcot Károlyi Mihály kormányzata, lehetett volna-e másképp, elkerülhető volt-e a trianoni végpont?

Ezekre a nagyon nehéz kérdésekre Hatos Pál természetesen válaszol, ám nem egy mondatban, hanem széles merítésben. Külön fejezetet szentelt a Károlyi-kormány külpolitikájának, részletesen bemutatva a belgrádi katonai konvenciótól a Vix-jegyzék átadásáig húzódó folyamatot. Az adott helyzetben nyilvánvalóan rendkívül erős diplomáciai és katonapolitikai kényszerek érvényesültek, amelyek nagyban szűkítették a magyar kormány mozgásterét. Mégis nagyon pontosan szálazza szét Hatos a felelősség mértékét, és rámutat két alapvető problémára. Az egyik az, hogy a demokratikus köztársaság mítosza, vagy mondhatjuk úgy: eszméje, elgondolása „valóságos történelemformáló erővé Európa keleti felén csak ott vált, s ott is csak részlegesen, ahol győzelmes nacionalizmust szolgált, mint a frissen létrejött Csehszlovákiában, Lengyelországban, a balti államokban vagy Finnországban. Máshol már magzati korban elhalt, vagy végzetesen deformálódott.” (225) Aligha túlzás azt állítani, hogy ez a felismerés máig kihathat a magyar belpolitika tagoltságára és viszonyaira.

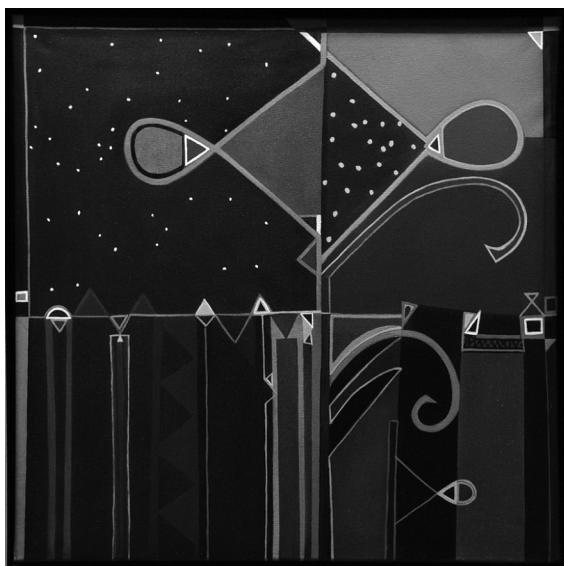
Másrészt Hatos ugyancsak joggal kritizálja azt a kormányzati álláspontot, amelyet Károlyi mellett Jászi Oszkár ortodox meggyőződéssel képviselt, nevezetesen a nacionalizmus meghaladását hirdető pacifizmust, amely föderális államot vizionált. Ennek egyszerűen nem volt semmilyen reális alapja, ennek ellenére Károlyi és „Jászi is őszintén, később már inkább dacos öncsalással hitt abban, hogy politikai győzelemmé lehet alakítani a háborús vereséget” (269). Érzékeny pontot érintünk, máig tartó heves viták tárgyát. Hatos Pál nem riad meg az állásfoglalástól, s többször is hangsúlyozza, hogy a magyar politikai elit tagjai szinte egységesen, ki félelemmel, ki vágyakozva, de a biztos jövő tudatában osztozva hittek abban, hogy a bolsevik világforradalom átcsap a Kárpátokon, ezért is juthatott ellenállás nélkül hatalomra a Tanácsköztársaság 1919 márciusában. Emellett sok szó esik a könyvben a had-

sereg felbomlásáról, végletes demoralizáltságáról és az újjászervezés igen rögzös útjáról. Azt is érdemes végiggondolni, hogy Magyarország 1918 őszétől 1919 végéig egymás után több állam- és kormányzati formát kipróbált, s mindvégig valódi szövetségesek és külső támogatók nélkül maradt a nemzetközi politika porondján. Megint hasznos felidézni a történelem szédületét?

A könyv utolsó fejezete, 1919 első hónapjainak áttekintése immár a Károlyi-kormányzat lassú agóniáját vetíti elénk. A földosztás körüli késlekedés, a demokratikus választások többszöri elhalasztása, a pacifista külpolitika tarthatatlanságának kései beismerése, a haderő szervezésének problémái, az antant és a szomszédos országok fenyegetése, a szociáldemokraták megosztottsága, a Moszkva által támoga-

tott kommunista mozgalom szervezkedése mind-mind hozzájárultak ahhoz, hogy lassacskán elfogyott a polgári demokratikus kísérlet körül a levegő. Károlyi és apadó számú híveinek bukása szinte senkiben sem váltott ki megrendülést 1919. március 21-én. Talán ennek is köszönhető, hogy az őszirózsás forradalom emlékezete – Hatos Pál találó jelzőjével szólva – „tövises” maradt, senki sem tudott vele problémátlanul azonosulni. Ám a méla rezignáció legfeljebb a száz évvel ezelőtti eseményeknek szólhat, az ezeket tárgyaló kötet, Hatos Pál munkája az utóbbi évek egyik legkiemelkedőbb és reményeim szerint egy új történetírói irányzat első jelentős darabjaként szolgáló alkotása. Hiszen nem távolról tekint az őszirózsás forradalomra, hanem szinte ott vagyunk benne, az események közben.

Papp István

János Piroška: Efejejtett mese kertje este

PAPP ISTVÁN (1979) történész, legutóbbi könyve: *Fehér Lajos. Egy népi kommunista politikus pályaképe* (2017).